

УДК 82.09(477)

Ж. Янковська

**ВІДОБРАЖЕННЯ ЛИЦАРСЬКОЇ ЗВИТЯГИ, ДУХУ Й
ЧЕСТІ КОЗАЦЬКОЇ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО
«МАРУСЯ ЧУРАЙ»**

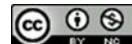
Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею мечем,
Піснями і невільницьким плачем
Ліна Костенко

Анотація

Роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» за способом художнього відображення дійсності багатовимірний. Окрім основної сюжетної лінії про долю головної героїні, у творі широко відображено історичне тло – хронотоп козаччини, коли відбуваються події, які порушують важливу й на сьогодні проблему історичної пам'яті. Тому очевидним є факт, що за змістом поетеса багато уваги приділяє змалюванню звитяги й духу українського козацтва, мимовільно акцентуючи на основних рисах лицарства, що і маємо на меті дослідити у цій статті.

Ключові слова: *роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай», козаччина, українське лицарство, козацька звитяга.*

<https://doi.org/10.34142/2312-1076.2025.2.106.03>

Zh. Yankovska. REFLECTION OF CHIVALRY, SPIRIT AND HONOR OF THE COSSACK IN LINA KOSTENKO'S NOVEL «MARUSYA CHURAI»

Abstract

The novel in verses by Lina Kostenko «Marusya Churay» is multidimensional in terms of the artistic reflection of reality, since its historical, historiosophical, existential foundations and a high degree of artistic perfection are quite deep. *The relevance* of the topic for research is that it raises a very important issue for Ukrainians today – the problem of historical memory, because, in addition to the main storyline about the fate of the main heroine, the songstress Marusya Churayvna, the work widely reflects the historical background – the chronotope of the Cossacks of the Khmelnytskyi period.

The *purpose* of this scientific investigation is to analyze Lina Kostenko's novel for the purpose of reflecting in it an equally interesting storyline – Cossack chivalry and its features, which are quite widely presented in the mentioned artistic historical canvas. Accordingly, the *main tasks* of the study are: to isolate in the work precisely the historical component, within which, on the example of specific heroes, we trace the signs of Cossack feat, honor, spirit, morality, etc.; to analyze the ambivalent features of the Cossack foremen; to comprehend the continuity of Cossack traditions, way of life, their ability to manifest themselves in mental features through the centuries, as we can trace today, during the Russian-Ukrainian war, emphasizing individual parallels.

As a *result* of the research conducted on the basis of quotation material, the time-space of the Cossacks was revealed through the prism of the novel plot, heroes whose images reflected all social strata of contemporary Ukraine (Cossacks,

burghers, patricians, judges, etc.). At the same time, they also generalized the character traits inherent in the Ukrainian mentality: hetman Bohdan Khmelnytskyi and Colonel Pushkar personify moderation and wisdom; courage, uncompromisingness and devotion – Churai, Pavlyuk, Ivan Iskra, Lesko Cherkes. The Cossack-character, the archetype of the Wise Old Man is personified by grandfather Galernyk. The images of Hrytsky Bobrenko, Vyshnyak, and judges are seen as quite contradictory. However, all the heroes of the work are «children» of their era, in which the Cossacks as a unique Ukrainian historical and socio-cultural phenomenon are seen in their entirety.

Therefore, we can *conclude* that the chronotope of Cossackhood is actualized in certain periods of Ukrainian history, in particular, in the modern period, when the signs of Cossack chivalry «wake up» in the genes of our warriors, who, like several centuries ago, are once again defending their land and people. And the Cossackhood here is an example of the courage, feats, and spirit that they inherited.

Key words: *Lina Kostenko's novel in verse «Marusya Churai», Cossacks, Ukrainian chivalry, Cossack victory.*

Вступ

Нині, у складний для України час нав'язаної їй росією війни, переживаючи агресію ворога, який вкотре прямо загрожує територіальній цілісності, існуванню української держави як такої й навіть нашій духовній єдності, не зайвим є повернутися подумки у минуле, щоб більш реалістично оцінити й осмислити сучасне. Адже не вперше нависає небезпека над Україною й не вперше наш народ мужньо

протистоїть ворогу, в тому числі й росії. Сьогочасна боротьба українців актуалізувала, загострила й поглибила процеси усвідомлення національної ідентичності та національного відродження за останні 10 років, напевне, більше, ніж за усі роки незалежності, не кажучи вже про період радянського тоталітарного режиму. Ця боротьба відрізняється від попередніх часів способами й засобами її ведення із застосуванням високотехнічної зброї, ракет, ППО, інформаційних та комп'ютерних технологій. Проте знову спостерігаємо високий героїзм та боєздатність наших воїнів, які на полі бою щодня ризикують власним життям, захищаючи свою землю, країну, її право на існування, на мирне життя дітей, матерів, усіх прийдешніх поколінь. Той дух і звитяга, яку вони проявляють і яка є ознакою справжнього лицарства, не з'явилися враз і сьогодні. Вони на рівні ментальності, характеру, на генетичному рівні передаються українцям від предків.

За національними рисами українці в своїй основі – мирний, працелюбний і терплячий народ, і якщо простежити за історією, то можемо помітити, що коли етнічні процеси, які відбуваються на території проживання нашого етносу, не загрожують його фізичному й духовному буттю, то вони здатні йти на певні (а іноді й значні) поступки, аби тільки зберегти мир. Коли ж загроза стає реальною, то проявляють жертвну здатність до захисту, боротьби, як це було у часи козаччини. Про це в монографії «Історичні витоки українського лицарства» слушно зазначає Ю. Фігурний: «Завдяки козацтву і його впливові на українську культуру протягом бездержавного і колоніального XIX ст., в ментальності українців жило прагнення до волі і свободи, а козак був уособленням українського ідеалу чоловіка-воїна. Безсмертний козацький

дух сприяв становленню української державності у ХХ ст.» (Фігурний, 2004: 3). Можемо продовжити, що цей самий козацький дух піднімає на боротьбу наших воїнів у війні, яка триває сьогодні, зараз, вже у ХХІ столітті.

Так було й за козацьких часів, до котрих ми звертаємося у цьому дослідженні, коли постало добровільне високоорганізоване військо, свого роду військова держава із осередком на Запоріжжі, хоч сама Україна ще була офіційно бездержавною. Тоді було продемонстровано зразок єдності, національної свідомості й самосвідомості. З поправкою на час, можемо спостерігати деякі, на диво парадоксальні паралелі й у 2022 році, коли в нашій уже самостійній державі фактично не було сильної армії, боєздатного війська, але за досить короткий час воно було сформоване, і на початку військових дій в основному із добровольців. Власне, такі процеси можна спостерігати в Україні ще з 2014 року, коли український народ виступив на захист своїх національних інтересів. Тому можемо стверджувати, що риси козацького лицарства та звитяги нікуди не зникли. Нині продовжується віковичний шлях українців до своєї державності, до самоствердження себе як народу-нації. Пророчими й до сьогодні актуальними тут видаються слова М. Вінграновського із поезії «Остання сповідь Северина Наливайка»:

Ми на Вкраїні хворі Україною,
На Україні в пошуках її... (Вінграновський:
електронний ресурс)

Методи дослідження

Методологічну основу цього дослідження становлять: метод текстологічного літературознавчого аналізу, оскільки

сама тема зумовлює обов'язкове звернення до тексту твору та цитування як доказовість дослідницьких тез; історико-порівняльний метод використано при зіставленні джерельного матеріалу, наприклад, творів шістдесятників на означену тему, а також для порівняння думок різних дослідників з приводу того чи того питання; компаративно-інтердисциплінарний підхід застосовано при порівнянні висвітлення хронотопу козащини в спеціальній історичній літературі та художній авторській творчості.

Результати і дискусії

Козацтво як феноменальне національне явище характеризується багатовимірністю на історико-культурній мапі українства, оскільки своєю метою, сутністю сприяло не тільки становленню засадничих норм державотворення, але й загалом впливало на формування української культури. Саме тому й аспекти його дослідження та відображення також різноманітні, оскільки воно мало вплив на формування національного характеру, народної культури, в тому числі й звичаєвої, традицій, певним чином визначало наше «обличчя» у світі. Віддалившись від часу свого існування, козацтво як явище іноді набирає гіпертрофованих, гіперболізованих чи ідеалізованих форм, стає не тільки історичною константою, а мовби відділяється від свого історичного хронотопу й проникає у всі галузі культурного життя й мистецтва, долає часові й просторові межі, стає ментальною рисою, архетипом, на диво життєздатним у вирішальний для народу час. Так виникає так званий «козацький міф», про який пише П. Кралюк у розділі «Інтерпретація козацького міфу шістдесятниками» монографії «Козацька міфологія України: творці та епігони»: «Однією з тем, важливою для шістдесятників, стала історія українського козацтва, його прославлення. Тут

не було чогось незвичного. Козацький міф відіграв важливу роль у творенні української національної міфології. А шістдесятники, звертаючись до останньої, намагалися продовжити її розвиток» (Кралюк, 2017: 373). Як один із прикладів автор наводить слова із поезії В. Симоненка «Народ мій є! В його волячих жилах / Козацька кров пульсує і гуде». Саме «козацька кров» у порівняльно-гіперболізованому образному використанні виступає тут способом і шляхом трансляції незнищеного «козацького гена». Звертався до цієї тематики й М. Вінграновський та інші представники шістдесятництва.

Художня література загалом як один із способів відображення дійсності також, починаючи із часів романтизму, не байдужа до теми козацтва. Тут не можна оминати увагою історичний панорамний роман П. Куліша «Чорна рада». У радянські часи, виборюючи незалежність України, письменники й поети-шістдесятники, як зазначено вище, також висвітлювали її у своїх творах. Зокрема, Ліна Костенко в реалістично-романтичному ключі зобразила події часів козаччини в окремих поезіях та в романах у віршах «Берестечко» й «Маруся Чурай», котрий і став *об'єктом* нашого дослідження. Маємо за *мету* дослідити, як у тексті твору поетеса відобразила модус визвольної звитяги й духу, що складають основу козацького лицарства. Хоч загалом роман має кілька сюжетних ліній, з яких найбільш яскравою є кохання Марусі Чурай й козака Грицька Бобренка. Проте звернення поетеси до тих часів є набагато глибшим, осяжнішим й відображає козацтво як духовно-культурний та соціально-історичний феномен. Зрештою, й сама піснярка Чураївна – також героїня свого часу, і складала вона пісні не тільки про кохання, але й для

козаків «у похід». Її так любовно й детально виписала Ліна Костенко, що мимоволі виникають їх внутрішні, духовні автобіографічно-творчі асоціації. Бо й сама поетеса стала пророком свого часу. П. Кралюк пише про те, що зазначений роман є закодованим зображенням шістдесятництва й дисиденства (Кралюк, 2017: 375–377). Проте таке розуміння й завуальованість хоч і цікаві в окремих паралелях, але для мене є вторинними. Дослідник пише про те, що «автентична історія» у творі не дуже якісно виписана. Але художній твір – це й не історичне дослідження, й авторка мала повне право на художній домисел. А от дух козацтва у творі передано надзвичайно потужно. Переконувати засобами літератури, сприяючи їх впливу на емоції, духовність, моральні переконання і є одним із основних завдань художньої словесності. Варто сказати, що в «Марусі Чурай» досить сильною є й історіософська канва, що зумовлює такі риси твору, як екзистенційність, антеїзм, заглиблення у внутрішній світ героїв, кордоцентризм, звернення до парадигми християнських цінностей.

До аналізу творчості Ліни Костенко у своїх працях зверталися І. Дзюба (2011), М. Коцюбинська (1967), В. Панченко (2007), М. Ільницький (1983), Т. Салига (1986), П. Іванишин (2008), Г. Клочек (2019), Л. Козубенко (2018), Г. Жуковська (2000, 2001), П. Кралюк (2017), Я. Голобородько (2012) та багато інших. Історичні джерела українського лицарства досліджував у своїй праці Ю. Фігурний (Фігурний, 2004). Свого часу і мною було проаналізовано екзистенційні та просторові виміри роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» (Янковська, 2021. Екзистенційні...; Янковська, 2021. Просторові...). Проте творчість авторки, й зокрема аналізований роман, настільки

поліаспектні, що фактично залишаються невичерпним джерелом ще для багатьох поколінь українських вчених, оскільки їх можна розглядати з погляду різних проблем і методологій. До того ж козацька культура по-різному фрагментарно відображена у різних джерелах: фольклорних, етнографічних, археологічних документально-архівних. Ліна Костенко, увібравши різноманітний досвід і напрацювання попередників, переосмислила події часів козаччини у літературно-художньому ключі. Звісно, авторська літературна творчість, як і народна, має право на певну ідеалізацію, перебільшення чи навпаки. Проте це художні тропи, які тільки дещо прикрашають дійсність, додають оповідам сюжетності, за допомогою яких автори намагаються ще й емоційно та психологічно передати описане у творі, наблизити його до сучасного читача, а то й типізувати, узагальнити, аби найбільш сконцентровано, цікаво транслювати інформацію.

Проблема відображення Ліною Костенко ознак козацького лицарства у віршованому романі «Маруся Чурай» знаходиться у ширшій семантичній та змістовій площині – історичної пам'яті, розкриттю якої поетеса присвячує не один твір. Про це пише у своїй дисертації Г. Жуковська (Жуковська, 2001). Що стосується козацтва, то це для авторки був один із найбільш улюблених періодів. У своїх творах вона певною мірою романтизує козацтво, намагаючись таким чином вияскравити позитивні людські якості козаків. Варто наголосити на моральних законах представників Запорізької Січі, їхніх матеріальних та духовних цінностях, що часто пов'язані між собою, рисах лицарського кодексу та інших реаліях козацького життя. У зв'язку з цим досить осяжно представлено в романі

козацьку старшину та її нащадків, що є провідниками нації. Це Богдан Хмельницький, Мартин Пушкар, Яків Шибиліст, Гордій Чурай, Яків Остряниця, Павлюк, Наливайко, Іван Іскра та інші. Їх найкращі риси та якості були зразком не лише для молодих козаків, як, скажімо, Лесько Черкес, але й для усієї людності.

У романі «Маруся Чурай» уже в перших рядках чітко окреслено хронотоп (час, простір та буремні події тих років):

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.

Горіли солом'яні стріхи над Ворсколю.

Плавились бані дерев'яних церков (Костенко, 1990: 5).

Цікаво та дуже наповнено у цьому часопросторі переосмислено авторкою архетипний образ дороги, який згадується у творі неодноразово. Це й доленосна для героїні дорога Івана Іскри «із України в Україну», власне, майже через усю Україну, і особливо шлях Марусі з Полтави до Києва, який, за словами Г. Жуковської, «асоціюється зі всією трагічною історією України. Війни, руїни, підневільне становище, пожари і голод – таким стражденним в історичному часоплині постає її буття» (Жуковська, 2001: 9). Тобто це дорога не тільки звитяги козацької, але й відступництва, що показано на прикладі Яреми Вишневецького, якого поетеса називає «страшним руйнатором України», упирем «з холодними очима». Пізніше цей образ поетеса успішно доповнить в історичному романі «Берестечко» де він, як зазначає згадана дослідниця, «активно включений у моделювання історичної пам'яті, з ним тісно пов'язаний мотив випробувань та необхідності вибору. У “Берестечку” Ліна Костенко знаходить нетрадиційне художнє вирішення

хронотопу дороги – у творі з’являється образ України, яка після трагічної поразки під Берестечком “лежить зглузована ..., схрестивши руки всіх своїх шляхів”. Образ схрещених доріг несе глибоке символічне навантаження, символізує історичну знедоленість рідного народу в умовах загарбницької політики сусідніх держав, проте містить в собі перспективу воскресіння» (Жуковська, 2001: 9).

Неодноразово на сторінках твору протиставляються цивільні норми судочинства й звичаєво-правові устої міщанства й козацтва на прикладі судового процесу над Марусею Чурай. Зосібна, у тексті роману показовим у цьому плані є фрагмент, коли під час привселюдного засідання суду козак привозить полковнику Пушкарю лист, в якому йдеться про те, що від Полтавського полку «потрібна поміч. І потрібен порох», оскільки «обступає ворог», а тому «Богдан козацтво стягує під Білу» (Костенко, 1990: 20). Коли ж йому розповіли про суд, який триває, козак здивувався:

– Отакої к бісу.

Під Білу церкву стягнуто полки.

Палає Київ, знищено Триліси.

У вас же он як гинуть козаки (Костенко, 1990: 21).

Звичайний козак, гонець від гетьмана здатний брати на себе відповідальність говорити правду про побачене й почуте, зокрема й про суд над дівчиною, про дії поважних суддів. Тож не дивно, що коли він почув розповідь про зраду Грицька і суд над Марусею, то чисто по-людськи дивується: «Що ж це виходить? Зрадити в житті державу – злочин, а людину – можна?!» (Костенко, 1990: 22) Для нього такі закони меркнуть у порівнянні з подіями на полі битви. Запоріжжя, козацькі походи, визвольні змагання авторка

словами козака антонімічно протиставляє тому, що відбувається у місті («тут» – «там»). Це два різні світи, різні способи буття:

Там бій. Там смерть. Там зламано границі.

Людей недохват. Ллється наша кров.

А тут – погіб... У вас ще на спідниці

Не перешили ваших коругов? (Костенко, 1990: 21)

Від імені усіх козаків він засуджує побачене у Полтаві, навіть рішення суддів («Домарики, така у вас і смерть»), знову ж протиставляючи:

...А запорожці – люди без круть-верть,

Все кажуть щиро на своє копито.

...Якби ми ремигали, як воли,

Якби ми так чесали язиками,

То вже б давно Україну віддали,

Не мавши часу бути козаками (Костенко,

1990: 21).

I, зрештою, резюмує:

– Замудрувались ви.

Тут треба тільки серця й голови (Костенко, 1990: 22).

Кордоцентричний та екзистенційний складник твору надзвичайно сильні. Саме за їх допомогою Ліна Костенко символічно вияскравлює заскоружлість цивільної судової системи в епізоді, де полтавський козак Лесько Черкес, не втримавшись, шаблею з усієї сили рубанув по столу, за яким сиділи судді, тоді, коли була озвучена думка, аби віддати Марусю «на тортури», оскільки дівчина мовчала, не заперечуючи й не підтверджуючи свою вину, закам'янівши у своєму горі:

– Полковнику! Мечі отакелецькі

щербилися об шаблю об мою.

Шоломи турські, панцирі шляхетські

Лесько Черкес розрубав в бою!
Чому ж цього я розрубать не можу?! –
Іван сказав: – Бо це, як світ, старе.
Фортецю, певне, легше взять ворожу.

А цього столу й шабля не бере (Костенко, 1990: 25–26).

У вищезазначеній цитаті (та ще у багатьох епізодах) згадується шабля як козацька священна зброя і сакральна річ, яка з часів Київської Русі й особливо в період козацтва набирає ще й християнської та «хтонічно-поховальної» конотацій, а тому використовується при виконанні певних обрядів. Про походження культу шаблі, що в давніх народів походить від культу меча пише у відповідному розділі згаданого дослідження Ю. Фігурний (Фігурний, 2004: 61–72). Загалом хоругва, кінь, шабля та похідна пісня – це основне, що потрібно було козакові і про що на суді скаже Іван Іскра:

Коли в похід виходила батава, –
її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні (Костенко, 1990: 27).

Лицарське благородство і статечну мудрість тут проявляє і полковник Пушкар, заступаючись за дівчину:

Закон є суть, тверда його основа.
Для того він і зведений судам.
Але оце як хочете, панове,
а на тортури згоди я не дам! (Костенко, 1990: 26)

На прикладі Леська Черкеса бачимо, як хлопець здобув коня, а потім і шаблю. Гарячий, веселун, виріс у наймах, а коли йому виповнилося «сімнадцять літ», вирішив вступити до полтавського полку. Але ж був бідним

сиротою, а через це й не мав ні коня, ні шаблі. Тому на думку прийшов спосіб – украсти його в господаря, в якого служив:

Якби коня позичити в чмира,
а шаблю він і в битві роздобуде (Костенко, 1990: 150).
Злодійство ніколи не шанувалося серед козацтва, що мало свої моральні принципи й судочинство. Хлопця спіймали й судили, але суд його виправдав, бо «що ж то за козак, котрий коня не має до походу?» (Костенко, 1990: 150). Тому судді вирішили:

Що він чмиру ніяка ж не рідня,
а все життя старається, гарує.

Не доробився до свого коня,
то хай йому хазяїн подарує (Костенко, 1990: 151).

По-лицарськи звитяжним та водночас глибоким був виступ на суді Івана Іскри, гідного сина свого батька, для якого авторка знайшла надзвичайно проймаючі слова:

– ... Я, може, божевільним тут здаюся.

Ми з вами люди різного коша.

Ця дівчина не просто так, Маруся.

Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа (Костенко, 1990: 27).

Завершивши виступ і тільки припустивши, що вирок буде виконано, він із відчаєм запитує суддів:

А як тоді співатиме Полтава?

Чи сльози не душитимуть її? (Костенко, 1990: 27)

Кінь, як незмінний козацький товариш у походах, також був вирішальним у порятунку Марусі Іваном Іскрою, якого полковник Пушкар послав до гетьмана із листом-проханням про помилування. Іван діє так, як відчуває, думає серцем, чесно, не зважаючи на вигоду зі свого вчинку. Він кохає Марусю, але не тільки це ним керувало. Він любить і

її пісні, до яких глухий був Гриць та його матір, вдова Бобренчиха. Не одного коня змінив у дорозі. Козак в основному постає як вершник у наземному поході та у бою. Тому від коня залежало багато, у фольклорі (думах, історичних піснях) його зображено вірним другом козака. Багато народних прикмет також пов'язано із конем («у воротях кінь спіткнеться – син додому не вернеться»).

Через вчинок Леська Черкеса поетеса розповідає про козацький звичай порятунку козака, якого мали покарати на смерть за відповідну провину: це могла зробити дівчина, яка, заховавши обличчя та взявши на себе його сором, готова була з ним одружитися. Як правило, це була дівчина, яка з якихось причин довго не могла вийти заміж (чи то була невродлива, «в літах», чи мала погану славу). Лесько готовий був «перелицювати» козацький звичай – одружитися з Марусею, аби тільки врятувати її:

Питає:

– Люди! Був же такий звичай? –

коли вели на страту козака,
виходить дівка, вкутавши обличчя,
що він не бачить навіть і яка,
і каже:

– От що, я з ним поберуся! –

І віддавали ж смертника таки.

А що, як я врятую так Марусю?!

– То ти ж не дівка, тут же навпаки (Костенко, 1990: 88).

Козацьке лицарство проявлялося у всьому: в походах і боях, де козаку потрібна була виносливість, загартованість, звитяга та сила духу, у способі життя, у ставленні до жінок, сімейному житті й навіть у смерті.

Звичайно, у художньому творі ці риси, притаманні окремим героям, іноді ідеалізуються, проте, треба віддати належне, поетеса почасти говорить і про негативні риси Гриця, судді Гука, про Вишняка та інших. Зокрема про Вишняка:

Як він уміє красно говорить!

Які у нього займища і луки!

Вся Україна полум'ям горить,

він і на цьому теж нагріє руки (Костенко, 1990: 47).

На жаль, сьогодні теж ще трапляються такі «вишняки», їх проявляє час війни.

Не раз на сторінках твору Ліни Костенко йдеться про «виступання» полку у похід із піснею (часто Марусиною), під сурми та церковні дзвони:

Це ж полк виходить – за далекі гони.

Комусь тополя стане в головах.

І дзвонять дзвони,

дзвонять, дзвонять дзвони

по всій Полтаві, по усіх церквах! (Костенко, 1990: 37)

Годуйте коней. Неблизька дорога.

Благословіть в дорогу, матері.

А що там буде, смерть чи перемога, –

Полтавський полк виходить на зорі!

(Костенко, 1990: 29)

... Виходить полк. Іван під корогами.

І я край шляху осторонь стою.

Моя душа здригнулася словами.

Співають пісню, Боже мій, мою! (Костенко, 1990: 159)

У романі «Маруся Чурай» неодноразово йдеться також і про особливе ставлення козаків до жінки, освячене віковими традиціями. Відомо, що на Січ ні за якої умови не допускалися жінки. Карали навіть за стосунки з жінками. Тут можна пригадати епізод з історичного роману

П. Куліша «Чорна рада», як було покарано Кирила Тура за так зване «скакання в гречку». Це був особливий простір чоловіків-воїнів, у чому проглядаються давні витоки.

Проте у звичайному житті в основному до жінок ставилися з повагою, бо у ті часи, коли козак виступав у похід, жінка сама утримувала господарство, ростила й виховувала дітей. Ю. Фігурний пише, що однією з характерних рис козацтва (реєстрового) «було специфічне ставлення до жінки, а власне, те, що запорожець мусив залишатися неодруженим. Вірогідно, – припускає автор, – звичай цей пов'язаний з традиціями первісних чоловічих військових громад, члени яких були неодруженими й усе своє життя присвячували військовій справі» (Фігурний, 2004: 110). Такий спосіб життя пов'язувався із постійною небезпекою, якій піддавалися козаки, адже в кожному бою вони важили й ризикували життям. Проте з часом, іноді вже будучи старшими, козаки могли одружуватися, мати родину й водночас при потребі ходити у походи, а у старості не залишалися самотніми, що також можемо спостерігати за згаданим романом П. Куліша, де прообразом простору *Дому* виступає Череваневий хутір та його господар з родиною. А козаки, які так і не одружилися, йшли доживати віку в монастир. У «Чорній раді» письменник називає такий перехід козака до монастирського життя звичаєм «прощання зі світом». Нереєстрові козаки зазвичай мали родину та йшли у похід, коли загрожувала небезпека.

Одружувалися козаки, як правило, по любові. Власне, основна колізія «Марусі Чурай» і побудована на зраді Гриця Бобренка, якої не змогла пробачити головна героїня, адже вірила йому й чекала довгі роки, не нарікаючи на свою долю, навіть самого хлопця підтримувала, коли він її жалів.

Проте моральне обличчя козацької доньки, Чураївни, набагато краще, ніж у її обранця:

А я все жду. Та не така й біднесенька.

Не думай, Грицю, справді не така.

Бо я чекаю не кого, а месника.

Я ж лицаря чекаю, козака (Костенко, 1990: 53).

Дівчина захищає Гриця перед матір'ю, до якої дійшли слухи про його зраду, про те, що «вишняківські» гроші й статки затьмарили розум його матері, і козак піддався на її вмовляння:

– Але ж то – Гриць. І я. То ж ми із Грицем.

Та він же в світі отакий один.

Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар.

І що для нього гроші, мамо? Дим.

Хіба наш батько ласий був на гроші?

Хоч таляр він у вузлик зав'язав?

Хіба ж не ви були в Золотоноші

єдине золото, яке він там узяв? (Костенко, 1990: 46)

Маруся навіть порівнює Гриця із батьком, але матір, душа якої відчуває біду, відповідає:

– Ох, не рівняй! Роти в людей, як верші.

Ти кажеш, батько, а життя біжить.

Наш батько – з тих, що умирили перші.

А Гриць Бобренко – з тих, що хочуть жить (Костенко, 1990: 46).

Героїня в житті прагнула такої ж любові, яка була у її батьків: вірної, безкорисливої і самовідданої. Вона пишалася своїм батьком та сумувала за ним, бо хоч жили вони бідно, але вона пізнала батьківську любов, бачила щирі стосунки між найріднішими їй людьми. Її матір «така була красива молодичка, вуста сміються, а в очах печаль» (Костенко, 1990: 43), як не стало Чурая, то «на другий рік

так хлопці і ходили табунами, щоб хоч побачить матір звіддалік» (Костенко, 1990: 43). Проте жінка залишилася на все життя вірна своєму єдиному коханню. Не менш зворушливі слова вкладені в уста героїні й про батька:

Та й батько теж удатний був на вроду.

А що вже сильний, то, мабуть, найдужчий.

Звела їх доля, наче в нагороду
за те, що мали незглибимі душі. 43

Він гордий був. Гордієм він і звався.

Він лицар був, дарма, що постолои.

Стояв на смерть. Ніколи не здався.

Йому скрутили руки і здали (Костенко, 1990: 42).

Тому заховане глибоко від людських очей горе її та матері проривається у творі яскравими психологічними деталями. Коли «в полкових містах» «повиставляли» «голови на палях», то її мати «впала, і крик замерз у неї на вустах» (Костенко, 1990: 42), а пам'ять про батька «на покуті головою на руки впала» (Костенко, 1990: 42).

Однією з цікавих рис козацького буття було характерництво. У романі Ліни Костенко змальовано цікавий образ «немрущого» діда Галерника, який живе хутором в «Галерниковій балці» («Там дід живе, той самий дід Галерник, немрущий дід, самітник і химерник» (Костенко, 1990: 130)). Він майже двадцять років перебував у неволі, працюючи на турецьких галерах, а тепер вирізьблює людям із дерева побутові речі до щоденного вжитку, але все «у нього мимоволі подібне до манесеньких галер» (Костенко, 1990: 130)). У цьому героєві яскраво проявляються риси архетипу Мудрого Старого, котрий ніби й живе самотньо, але біля його оселі проходять козаки, йдучи в похід чи вертаючись із походу, бувають тут і

вороги. Але він усе на місці, здається, і час на нього не впливає, і обставини, з якими уміє взаємодіяти. Відособлене життя, постійні роздуми, «позачасся» і є рисами згаданого архетипу:

А сам він дід старезний, полотняний.

А в нього сива борода, як дим.

Розкажує про Кафу, полонянок,

про те, в які походи він ходив (Костенко, 1990: 40).

До нього з дитинства любили ходити Гриць із Марусею, часто заходить Іван Іскра, Лесько Черкес та інші, і для всіх у діда знаходяться потрібні слова й розрада. Він дає пораду там і тоді, коли її особливо потребують, як Іван Іскра, що тужить, кохаючи Марусю без взаємності, шкодуючи її, дивлячись, як вона згасає. Цим поділився тільки з дідом Галерником, який завважує:

Чого рвеш комір? Тут хіба задуха!

Е ні, стривай, нічого це не дасть.

В житті найперше – це притомність духа,
тоді і вихід знайдеться з нещасть.

Душа у тебе має бути крицею.

Так плакати не гідно козака.

Твій батько був, Іване, Остряницею, –
наступний гетьман після Павлюка.

Ти ж син його! Душі не занехаєш.

Не маєш права. Ти ж таки не Гриць.

Ось пройде час, когось і покохаєш.

Преславен рід полтавських Остряниць! (Костенко, 1990: 136)

Близькими до цього архетипного образу, а то й відображенням його, є й кобзарі, яких Ю. Фігурний називає «співцями козацько-лицарської слави» (Фігурний, 2004: 73), адже розвій цього феномену української культури якраз

і припадає на цей період, увібравши досвід епосу князівських часів Київської Русі. П. Куліш називає їх «народними Гомерами», вони «оспівували бойові походи запорожців, їхній героїзм, самопожертву, хоробрість, відвагу, завзяття, сміливість, військову доблесть і героїчну смерть» (Фігурний, 2004: 79). У «Чорній раді» П. Куліша зображено образ Божого чоловіка, який водночас уособлює в собі риси архетипу Мудрого Старого. Навіть не маючи імені, він з'являється неодмінно там і тоді, коли потрібно. За сюжетом, козацький епос ненав'язливо проступає в романі Ліни Костенко, коли на куток, де жила Маруся, зайшов кобзар, і дівчина почула думу про свого батька:

І я стою. Отак стояла скраю.

А він співав невольницькі плачі.

І раптом чую: «Орлику... Чураю!»

Я оніміла. «Орлику... Чураю!...»

Як я тоді наплакалась вночі!

Усе ввижалось: «Орлику Чураю,

Ой забили тебе ляхи у своєму краю!» (Костенко, 1990: 42–43)

Тому словами поетеси героїня резюмує:

Тепер він з нами в радості і в сумі.

Збагнуло серце вражене моє:

пішов у смерть – і повернувся в думі,

і вже тепер ніхто його не вб'є (Костенко, 1990: 43).

Однією із моральних лицарсько-християнських ознак козацтва було добродійство, про що також знаходимо згадки на сторінках роману. Зокрема, це згадка про будівництво монастиря:

Той монастир недавно збудували.

Там дзвони є на різні голоси.

Його Пушкар з Іваном фундували,
Раніш були ліси там та ліси (Костенко, 1990: 60).

Дуже багато в аналізованому творі йдеться про вміння козаків по-лицарськи жити й по-лицарськи померти, а не так, як Гриць Бобренко, «що ніяк похилити хоругов» (Костенко, 1990: 23). Маруся, сидючи у в'язниці, здається, більше переживає за безславну смерть Гриця, ніж за близьку свою, бо для козака справою життя було або вижити та «зажити слави», або славно померти:

Загинуть хлопці, то хоча б по-людськи.

А як загинув, як загинув ти?!

Що кожен їде, – і вогню, і грому,

Всього там буде в клетоті доріг.

А ти лежиш на цвинтарі старому,

де ще ніхто з козацтва не поліг (Костенко, 1990: 37).

Л. Козубенко вважає, що в образі Гриця показана «проблема виродження козацтва», оскільки «його мрії про життя в сімейному колі притупило його дієвість, а єдиним заняттям стало сільське господарство. Занепад духу козацтва увиразнено за допомогою опрацювання мотиву зради» (Козубенко, 2018: 47). Мабуть, таке розуміння можна сприйняти по-літературному символічно й одинично, оскільки в аналізованому творі бачимо набагато більше прикладів звитяжного козацтва, представленого в образах Гордія Чурая, полковника Пушкаря, Івана Іскри, Леська Черкеса та ін. Цим та іншим героям, за твердженням цього ж автора, притаманні найкращі людські якості, як «волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертівність» (Козубенко, 2018: 47). Вони загинули героїчною, дехто й

мученицькою смертю, яку з гідністю прийняли за Україну. Словами Ліни Костенко хочеться підтвердити цю тезу цитатно:

Пушкар:

Ще не старий. І славу мав, і силу.
(Про нього потім думу іскладуть.
Мине сім літ – і голову цю сиву
Виговському на списі подадуть) (Костенко, 1990: 26).

Іван Іскра:

...Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Остряниці Якова, Іван.
(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгій часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя) (Костенко,
1990: 27)

Чурай, Павлюк:

Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
що ті Кумейки – то кривавий сніг.
Що хто там здався, тільки той і вижив.
А батько ж наш, він здатися не міг.
Що з Павлюка, живого, шкіру здерли.
Що з ним взяли ще четверо старшин.
Що проти того, як вони умерли,
і Суд Страшний не здасться вже страшним! (Костенко,
1990: 41)

Зображена на історичному тлі лицарська смерть цих героїв пробуджує національну гордість про нескореність наших предків, ретроспектуючи, десь на генному рівні проникає у сьогодення, про що згадує у своєму дослідженні й Г. Жуковська: «Згадки про полеглих за

волю відданих козацьких лицарів (Наливайка, Острияниці, Павлюка, Іскри, Гонти, Байди, Чурая тощо), безіменних героїв, “безстрашних і невпокорених”, та матерів, “посивілих од сліз”, приводить до усвідомлення трагічності української історії. Реальні історичні постаті, що вимальовуються в романі, – ланки генетичного ланцюга історичної пам’яті, який з’єднує давні й новітні естетичні ідеї» (Жуковська, 2001: 8).

Висновки

Століття минули з тих часів. Згадуючи ці відомі нам імена героїв козацької доби, мимоволі задумуєшся над питанням про роль людини в історії народу. Хоч самі ватажки козацьких рухів та й прості козаки навряд чи бодай згадували про те, що саме вони і є творцями історії народу. Їхні думки й дії концентрувалися на тому, аби оборонити рідну землю від ворогів, які зазіхали на її багатства та людність. Навіть у цьому аналізованій романі Ліни Костенко пророче переріс себе й проблематикою входить у сьогодення: чи думають наші сьгоднішні воїни в окопах, аби увічнити себе чи прославитися? Напевне, ні, – лише про те, щоб звільнити Україну від російської орди.

Як бачимо із проведеного аналізу, в «Марусі Чурай» Ліни Костенко оприявлено часопростір козаччини крізь призму романного сюжету, героїв, в образах яких відображено усі суспільні верстви тогочасної України (козацтво, міщани, патриціат, суддівство та ін.). Водночас у них узагальнено показано й риси характеру, притаманні українському менталітету, козакам: зваженість та мудрість уособлюють гетьман Богдан Хмельницький та полковник Пушкар; мужність, безкомпромісність та відданість – Чурай, Павлюк, Іван Іскра, Лесько Черкес. Козака-характерника, архетип Мудрого Старого уособлює дід

Галерник. Досить суперечливими та дволикими бачаться образи Грицька Бобренка, Вишняка, суддів. Проте всі герої твору – «діти» своєї епохи, в якій козацтво як унікальне українське історичне та соціально-культурне явище бачиться в усій повноті, із традиційним неписаним лицарським кодексом.

Приєм актуалізації минулого для вияскравлення нинішнього та здатності пророче заглянути у майбутнє поширений у літературі на тему зображення козаччини, оскільки майже на кожне покоління українців випадає боротися за свою незалежність. Так виходить, що силу має те, що спирається на зразок і досвід предків, минулих поколінь. І козацтво тут є прикладом звитяги й духу, що ми успадкували. Це проглядається не тільки у тому, що й зараз наші воїни почасти беруть собі козацькі позивні, носять козацький «оселедець», але й у їхніх діях, вчинках на полі битви, військовому побратимстві. Тому, очевидно, в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай», поза сюжетною лінією головної героїні, постає величний образ козацтва як історично-культурного явища, втіленого в конкретних героях твору. Життєздатність та, якщо можна так сказати, класичність твору полягає в тому, наскільки він, переживаючи себе та свій час, здатний екстраполюватися в сучасне, передаючи важливі духовні цінності, яким немає терміну придатності. У нашому випадку це лицарська відвага, сила духу, козацька честь і т. п. Ці духовні конструкти для українців уже стали символічними, а те, що стає символом, відповідно, стає вічним культурним кодом.

Література

Брюховецький В. (1990). *Ліна Костенко: Нарис творчості*. Київ: Дніпро.

Вінграновський М. *Остання сповідь Северина Наливайка*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.pisni.org.ua/songs/2302267.html>

Голобородько Я. (2012). Поетичні універсалії Ліни Костенко. *Віче*. № 19. С. 68–69. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_19_31

Дзюба, І. (2011). *Є поети для епох*. Київ: Либідь. 208 с.

Жуковська, Г. М. (2001). Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко. *Автореф. дис-ї канд. філол. наук*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка.

Жуковська Г. М. (2000). Художні пошуки Ліни Костенко в жанрі історичного віршованого роману. *Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру. Наукові студії*. Київ: «Київський університет». С. 204–212.

Іванишин П. В. (2008). *Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко*. Київ: Академвидав.

Ільницький М. (1983). *Безперервність руху*. Київ: Радянський письменник.

Клочек Г. (2019). *Ліна Костенко: Тексти та їх інтерпретація*. Київ: Український пріоритет.

Козубенко Л. (2018). Концепт соціально-історичного типу воїна-козака у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, № 32. Том 1*. С. 47–49.

Костенко Л. (1990). *Маруся Чурай. Історичний роман у віршах*. Київ: Веселка.

Коцюбинська М. (1967). Про поезію поезії: Метафора в сучасній українській поезії. *Дніпро*. № 3. С. 150–161.

Крالیук П. (2017). Інтерпретація козацького міфу шістдесятниками. *Козацька міфологія України: творці та епігони*. Харків: Фоліо. С. 373–380.

Панченко В. (2007). «Народу гілочка тернова...» *Диптих про поезію Ліни Костенко*. Київ: Веселка.

Салига Т. (1986). *Поезія – це завжди неповторність. У глибинах гармонії: літературно-критичні статті*. Київ: Радянський письменник. С. 122–140.

Фігурний Ю. (2004). *Історичні витоки українського лицарства*. Київ: Видавничий дім «Стилос».

Янковська Ж. (2021). Екзистенційні виміри роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA. ZESZYTY IX/1*. Poznań. С. 187–201.

Янковська Ж. (2021). Просторові виміри роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «*Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2020. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Verlag readbox unipress / Open Access LMU, München. S. 758–771. (Колективна монографія).

References

Briukhovetskyi V. (1990). *Lina Kostenko: Narys tvorchosti*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Vinhranovskyi M. *Ostannia spovid Severyna Nalyvaika*. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.pisni.org.ua/songs/2302267.html> [in Ukrainian].

Holoborodko Ya. (2012). Poetychni universalii Liny Kostenko. *Viche*. № 19. S. 68–69. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_19_31 [in Ukrainian].

Dziuba I. (2011). *Ye poety dlia epokh*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Zhukovska H. M. (2001). Problema istorychnoi pamiaty u tvorchosti Liny Kostenko. *Avtoref. dys-yi kand. filol. nauk*. Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

Zhukovska H. M. (2000). Khudozhni poshuky Liny Kostenko v zhanri istorychnoho virshovanoho romanu. *Dyskurs suchasnoi istorychnoi romanistyky: poetyka zhanru. Naukovi studii*. Kyiv: «Kyivskiy universytet». S. 204–212 [in Ukrainian].

Ivanyshyn P. V. (2008). *Natsionalnyi sposib rozuminnia v poezii T. Shevchenka, Ye. Malaniuka, L. Kostenko*. Kyiv: Akademydav [in Ukrainian].

Ilnytskyi M. (1983). *Bezperervnist rukhu*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].

Klochek H. (2019). *Lina Kostenko: Teksty ta yikh interpretatsiia*. Kyiv: Ukrainskiy priorityet [in Ukrainian].

Kozubenko L. (2018). Kontsept sotsialno-istorychnoho typu voyna-kozaka u romanii Liny Kostenko «Marusia Churai». *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho*

universytetu. Serii: Filolohiia, № 32. Tom 1. S. 47–49 [in Ukrainian].

Kostenko L. (1990). *Marusia Churai. Istorychnyi roman u virshakh*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Kotsiubynska M. (1967). Pro poeziiu poezii: Metafora v suchasni ukrainskii poezii. *Dnipro*. № 3. S. 150–161 [in Ukrainian].

Kraliuk P. (2017). Interpretatsiia kozatskoho mifu shistdesiatnykamy. *Kozatska mifolohiia Ukrainy: tvortsi ta epihony*. Kharkiv: Folio. S. 373–380 [in Ukrainian].

Panchenko V. (2007). «*Narodu hilochka ternova...*» *Dyptykh pro poeziiu Liny Kostenko*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Salyha T. (1986). *Poeziia – tse zavzhdy nepovtornist. U hlybynakh harmonii: literaturno-krytychni statti*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. S. 122–140 [in Ukrainian].

Fihurnyi, Yu. (2004). *Istorychni vytoky ukrainskoho lytsarstva*. Kyiv: Vydavnychi dim «Stylos» [in Ukrainian].

Yankovska Zh. (2021). Ekzystentsiini vymiry romanu u virshakh Liny Kostenko «Marusia Churai». *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA. ZESZYT IX/1*. Posnań. S. 187–201 [in Ukrainian].

Yankovska Zh. (2021). Prostorovi vymiry romanu u virshakh Liny Kostenko «Marusia Churai». XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «*Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2020. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Verlag readbox unipress / Open Access LMU, München. S. 758–771. (Kolektyvna monografija) [in Ukrainian].

*Рукопис статті отримано 14 лютого 2025 року
Рукопис затверджено до публікації 5 травня 2025 року*

Відомості про автора

Янковська Жанна Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія» (НаУОА)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>

E-mail: zanna.malva@gmail.com

Yankovska Zhanna Oleksandrivna, Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Philosophy and Cultural Management, National University of Ostroh Academy (NaUoA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>

E-mail: zanna.malva@gmail.com